

куван, но тълкуването на датата, а напоследък и на краткия му текст крият някои въпросителни, които продължават да пораждат съмнения и поради това ще се спрем на тях накратко. Датата фиксирана в надписа, е предадена според библейското сътворение на света и чрез индиктион. Годината 6097, според приетата у нас за меродавна Константинополска ера, отговаря на 589 според съвременното летоброене. Това, както и фактът, че надписът е на гръцки език, послужи на някои наши учени да се опитат да отнесат строежа на църквата, респективно на манастира край Равна към епохата преди създаването на българската държава. Това "разчитане" на датата в надписа обаче е в пълен разрез с цялостния археологически материал, добит при разкопките на манастира: архитектура и архитектурна украса, керамика — битова и строителна, находки и най-сетне със самите надписи и рисунки-графити върху стените на неговите сгради⁴. Тази безспорна констатация легна в основата на ново обяснение на "абсурдната" дата. Според В. Бешевлиев и К. Попконстантинов авторът на надписа е допуснал грешка при изписване на датата, като при годината е изпуснал цифрата за стотиците⁵. Съобразно с датата на добития археологически и епиграфски материал и на палеографията, на самия надпис те предложиха датата да бъде попълнена с цифрата T = 300 и се чете 6397, което отговаря на 889 г. Това попълване изглежда много резонно, като се вземат предвид многобройните примери с пропуски в изписването на цифри в средновековни надписи или ръкописи. Впечатлението за "грешка" от пръв поглед се подкрепя и от стойността на посочения в надписа индиктион — 17-ти: известно е, че годините в индиктиона носят номерацията от 1 до 15. Проведеното от нас специално хронологическо проучване на фиксираната в надписа дата обаче показва, че в нея няма и следа от "пропуск" или "грешка"⁶. Напротив, в светлината на самия надпис авторът му изглежда да е бил много начетена личност. Годината "от сътворението на света" той изчислява според старата, но рядко употребявана през средновековието хронологическа система на Евсевий Кесарийски, който съкратил библейското летоброене с 300 години и коефициентът за преизчисляване при него е 5200⁷. Годината 6097 според тази система отговаря на 897 според нашето съвременно летоброене. Тя изглежда напълно приемлива за надписа от Равна по няколко причини. Преди всичко употребата на хронологическата система на Евсевий Кесарийски в случая се доказва от общата датировка на археологическия материал от манастира, която може да бъде оставена в границите от края на IX до началото на X в. По-важно доказателство обаче е фактът, че използването на посочената ера се потвърждава от посочения в самия надпис индиктион. Хронологическите разчети показваха, че годината 6097=897 има пореден номер 17 в 19-годишния лунен цикъл на Анатолий Лаодикейски, чието съчинение е било използвано тъкмо в хрониката на Евсевий Кесарийски, така че връзката между неговата ера и 19-годишния лунен цикъл на Анатолий Лаодикейски е във всякакво съмнение⁸. Освен това, този лунен цикъл е носел названието *indictio paschae*, така че употребата на понятието "индиктион" пред цифрата 17 в надписа е напълно оправдано. Очевидно, в

него става дума за т.нар. "пасхален индиктион", а не за "римо-византийският 15-годишен индикт". Всичко това по безспорен начин показва, че датата на освещаване на манастирската църква при Равна е 897 година според съвременното летоброене.

С това обаче проблемите около тълкуването на надписа не се изчерпват. Напоследък К. Попконстантинов се отрече от превода на В. Бешевлиев и се опита да осмисли по новому съдържанието на текста⁹. Според него глаголът $\epsilon\nu\epsilon\kappa\alpha\iota\nu\iota\alpha\sigma\theta\eta$ има значението на "освети се отново", "възобнови се", така че годината 897 се отнася до повторното освещаване на храма в Равненския манастир. Употребената в надписа форма $\epsilon\nu\epsilon\kappa\alpha\iota\nu\iota\alpha\sigma\theta\eta$ обаче произхожда от глагола $\epsilon\upsilon\kappa\alpha\iota\nu\iota\alpha$, $\epsilon\upsilon\kappa\alpha\iota\nu\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$, който има значението на consecratio, dedicatio, sanctificatio, старобългар. **ОСВЪШТЕНИК**¹⁰ и се превежда винаги 'освещавам', 'посвещавам'. Според И. Шевченко употребата на този глагол сочи изрично освещаването на нова църква. Формата за преосвещаване респективно за преустрояване на храм в средновековните надписи е $\acute{\alpha}\nu\epsilon\nu\epsilon\kappa\epsilon\nu\eta(\acute{\iota})\sigma\theta\eta$; $\acute{\alpha}\nu\epsilon\kappa\epsilon\nu\iota\sigma\tau\eta$ от глагола $\acute{\alpha}\nu\alpha\kappa\alpha\iota\nu\iota\xi\omega$, както например в надписа от Силистра, датиран напоследък към 976 г.¹¹. Префиксът $\acute{\alpha}\nu$ — тук очевидно произлиза от предлога $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}$, изразяващ начин на действие и със значение "отгоре", "на", "по"¹², както например при $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\iota\kappa\omicron\delta\omicron\mu\tilde{\omega}$, което е "опозиция" на $\omicron\iota\kappa\omicron\delta\omicron\mu\eta$ и означава "преустроявам", "възстановявам"¹³. Всички тези филологически доводи подкрепят картината от археологическите проучвания на църквата в Равненския манастир, в която не бяха установени данни за цялостни преустройства и следи от възстановяване¹⁴. Това ни дава основание категорично да отхвърлим опитите за нов превод и осмисляне на датирания надпис от Равна. В средновековието е документирана практиката на двойното освещаване на новопостроени храмове. Тази възможност не може да се изключи напълно и в нашия случай, но все пак трябва да държим сметка за факта, че характерът на украсата в Равненската църква не позволява да се постави голяма разлика между нейното построяване и украсяването ѝ. Напротив, най-вероятно е двете действия да са непосредствено свързани.

Археологическите проучвания от своя страна също не доведоха до откриването на солидни факти, които да позволят датирането на църквата и първите манастирски строежи преди времето на Симеон /893 — 927/. Всичко в тях: строителна техника, план, архитектурна украса — като цяло и в детайли — напомнят повече за църковното и манастирско строителство в Преслав от първите десетилетия на неговото столично развитие, отколкото за това в Плиска през втората половина на IX в., независимо от наличието на общи черти с големите църковни строежи в първата столица¹⁵. Важен архитектурен и стилъв белег в църквата са например мощните пиластри по надлъжните ѝ фасади, които бележат определено родство с Дворцовата базилика в Преслав и същевременно, по степенуването на големината им, с Голямата базилика в Плиска. Този единствен пример всъщност е типичен изцяло за

архитектурата на църквата, която ведно с украсата си е била планирана и изпълнена в прехода между Плисковския и Преславски етапи на църковно строителство у нас през последното десетилетие на IX в. Планировката на сградите от ядрото на манастира в Равна демонстрира още по-категорично връзката си с преславската архитектура, тъй като е сравнима с композицията на основните елементи от Кръглата църква с нейния атриум, или пък с храма на Климент в далечния Охрид, т.е. със строежи от последните години на IX и самото начало на X в. Конкретни доводи за подобна датировка предлага и анализът на архитектурата на манастирската баня, а и на някои други сгради и съоръжения. Съществуването на манастира в първите години от управлението на Симеон се удостоверява чрез намерените при разкопките оловни печати: един на самия владетел с неговия княжески титул, който може да се датира преди 913 г. и части от други пет, издадени от името на неговия първороден син и престолонаследник Михаил с официалната му титла $\kappa\alpha\upsilon\alpha$ $\eta\rho\tau\chi\iota$ $\theta\upsilon\eta\nu\omicron\varsigma$ ¹⁶.

Датираният надпис сочи не само годината, но и точната дата на освещаване на манастирската църква — 23 април, с което създава някои възможности за осветляване на такива трудни въпроси, като този за характера на самия манастир, а донякъде и за причините за неговото изграждане и първоначални функции. Както е известно, 23 април през средновековието е бил честван като патронен празник на св. Георги. Това едва ли е било случайно. Според засвидетелстваната в писмените източници и в разпоредбите на каноническото право практика е известно, че освещаванията, макар и не задължително, много често са били извършвани в деня на светеца-патрон¹⁷. В нашия случай имаме особени основания да настояваме, че датата на освещаването, фиксирана в надписа, издава и патрона на църквата и манастира при Равна. Преди всичко би трябвало да се изясни характерът на надписа. По своя облик и най-вероятно място в строежа на църквата той не може да се определи непременно като ктиторски, още повече, че и съдържанието му — твърде лаконично — не позволява това. С непретенциозното си писмо надписът по-скоро би могъл да се определи като "клирова записка"¹⁸. С пълната и главно оригинална формулировка на датата надписът издава изключителната култура на своя автор и тъкмо от тази гледна точка изглежда напълно необичайно, че е пропуснал да назове патрона на храма, както е обичайно да се прави в подобни случаи¹⁹. Този мним пропуск би могъл да се обясни единствено, ако се допусне, че посвещението на храма е било фиксирано чрез датата на освещаването, чието изрично посочване е правело ненужно за съвременника изписването и на патрона. Това допускане изглежда напълно приемливо и ако се вземе предвид лаконичният и иносказателен до голяма степен стил на автора на надписа.

В подкрепа на посвещение на старобългарски храм на св. Георги през пролетта на 897 г. говорят и историческите събития в българската държава по това време. Към тази дата България току-що излиза с победа от тежка и

продължителна война с Византия и маджарите, които на два пъти разгромяват войските на Симеон и проникват в близост до столицата на Преслав²⁰. След първоначалните неуспехи, през пролетта и лятото на 896 г. с помощта на печенезите българският владетел разгромил отначало маджарите, а след това и византийските войски при Булгарофигон. Арабският историк Ал-Табари сочи тази битка под 283 г. от Хиджра, която може да се постави в границите от 19 февруари 896 до 7 февруари 897 г. След нея българите продължили настъплението си към византийската столица и едва след като били спрени, бил подписан мирният договор с Византия. По същото време, в края на IX в., в култа и иконографията на св. Георги, най-напред във Византия, настъпват важни промени. От великомъченик той започва да се схваща преди всичко като светец-воин, покровител на императора или неговите приближени. Постепенно, но не по-късно от IX в., се налага и образът му на конник, поразяващ с копие дракона — символ на езичеството и ересите²¹. Според Н. П. Кондаков култът и образът на св. Георги като конен воин и Победоносец се основава на значението, което добиват конните войски в борбата на християнските народи срещу номадите. В ранносредновековна България ролята на конницата е била всякога много голяма. Не може да има съмнение, че значителен дял от победите на българското оръжие над маджарите и Византия във войната от 894 — 896 г. се пада тъкмо на нея. За това впрочем разполагаме и със свидетелствата на един домашен източник — т. нар. "Чудо на Св. Георги с българина", което разказва за подготовката и участието на български конни отряди в сражения с маджарите, като се изтъква ролята на светеца като личен покровител на главния герой в разказа²². Все с тези събития е свързано и "Чудото на Св. Георги с българина Климент"²³. Тези разкази или по-точно възникналите на българска почва специфични добавки свидетелстват, че към края на IX в. св. Георги се радвал на голяма почит в българската войска и може би е бил неин патрон. Същевременно в аристократическите среди на византийския свят той бил считан за светец-покровител на самите владетели и техните войнски подвизи.²⁴ Важни свидетелства за разпространението на тази византийска представа са примерите с руските князе от Ярослав Мъдри насетне. Въз основа на тях имаме сериозни основания да допускате, че преди Киевска Русия вярата в св. Георги като покровител на владетеля-воин и гарант за неговите победи над езически народи е съществувала и в България, която по времето на Борис и Симеон следва стриктно всички новости в религиозната и политическа мисъл на съседна Византия. В този смисъл освещаването на църквата на Равненския манастир на патронния празник на св. Георги, непосредствено след победата на българското оръжие над маджарите, едва ли е случайност. Напротив, в светлината на изложените съображения се налага да приемем, че манастирът е получил това посвещение тъкмо по повод победоносно завършилата за България война.

Що се отнася до връзката на манастира с владетелския двор в Преслав, тя е въвн от всякакво съмнение. Преди всичко за това говори представителни-

ят характер на църковния и на отделните манастирски строежи, специфичната организация и благоустройство на пространствата в цялата обител. В тази насока можем да посочим само един пример: наличието на специална банска постройка, както и на помещения с отходни места, Бани с хипокаустна отоплителна инсталация в старобългарските центрове се откриват единствено и без всякакво изключение досега само в представителните архитектурни ансамбли, свързани с владетеля или главата на църквата²⁵. Откритите в манастира печати на Симеон и неговия първороден син и наследник на трона са още по-категорично свидетелство за това, че той се развива под непосредствените грижи на централната княжеска власт, въпреки известната си отдалеченост от столицата и други големи градски центрове. Изобщо, имаме всички основания да приемаме манастира като княжески, изграден като цяло по инициатива на Симеон. Предвид ранната му, поява в рамките на Симеоновото управление, бихме могли дори да изкажем мнението, че с неговата поява се налага началото на широкото църковно и манастирско строителство в българските земи, свързано с делата на този български владетел.

Все във връзка с разрешаване на проблема за началото на манастира при Равна са въпросите за датата на залагане на неговите основи, както и за същинските причини, довели до неговата поява на това отдалечено място. За съжаление по тях не разполагаме с почти никакви конкретни данни и сме принудени да привеждаме косвени доводи и съображения. Строежът на манастирската църква несъмнено е траял поне няколко години, така че залагането на нейните основи следва да се дири най-късно в първите 1-2 години от встъпването на Симеон на престола през 893 г. Предвид сложната историческа ситуация и конкретните податки за промяна на плана на църквата още в основи, изглежда по-вероятно замисълът и строежът ѝ да са започнали в края на управлението на княз Борис или при неговия приемник Владимир. Към подобен извод ни води не само логиката на строителството, но и доказаният характер на манастира като първостепенно книжовно и просветно средище и връзката му с личността на Симеон, разглеждани в светлината на един аналогичен в няколко отношения пример. Става дума за манастира св. Георги Сикейот, който Р. Жанен идентифицира убедително със св. Георги Девтерон във византийската столица²⁶. За него се предполага, че е бил изграден не по-рано от края на IX в., като се знае със сигурност, че там през 893 г. е бил погребан рано починалият Константинополски патриарх Стефан, брат на император Лъв VI Мъдри. Обстоятелството, че погребението е било извършено в този манастир, а не, както е обичайно за патриарсите в църквата Св. Апостоли, дават основания на изследователите да допускат, че патриарх Стефан е бил в по-специални отношения с манастира, най-вероятно негов ктитор, така че той е бил негова лична, патриаршеска обител, каквито по-късно са имали и други знатни представители на византийската аристокрация. Във Византия по времето на Василий I и Лъв VI — съвременници на българските владетели Борис и Симеон, се полагат основите на особена система на управление, при която новата династия-Македонската, монополизира не само све-

тската, но и духовно-религиозната власт. Така например тримата старши синове на Василий били обявени за негови съимператори, а най-малкият — Стефан при своя брат Лъв VI бил избран за патриарх, въпреки младата си възраст. Независимо от липсата на достатъчно категорични сведения, историческите проучвания сочат, че основите на подобна система са били положени и у нас по времето на княз Борис. Известно е, че третият син на владетеля — Симеон първоначално е бил замонашен и изпратен във Византия, за да получи високо за времето си образование, както често сполучливо се допуска, с цел в бъдеще да оглави проектираната от Борис по това време самостоятелна българска църква²⁷. Една такава идея не е била приумица на българския владетел, а заимствана от византийската политическа идеология практика по същото това време. Свалянето на Владимир-Расате от престола променило плановите на Борис и Симеон трябвало да заеме княжеския престол. Въпросът, който застава пред нас в случая обаче, е дали Симеон, бидейки още монах с високо за времето си образование, получено във византийската столица, готвен за високо духовно поприще не е имал, по подобие на своя духовен събрат от императорската фамилия в Константинопол, нужда от "собствен" манастир. Положителният отговор на този въпрос не е просто логичен. Той се доказва от податките за книжовна дейност на Симеон след завръщането му от Византия в края на 80-те години, от разрастването на книжовно-просветната дейност на територията на българската държава в първите години след пристигането на учениците на Кирил и Методий, чрез изграждането на нови средища, освен в Плиска и Девол²⁸. Цитираните тук многократно печати на Симеон и неговият престолонаследник Михаил говорят още за традиционна династическа връзка с манастира и лична ангажираност на българския престолонаследник и принц с неговите дела. На базата на всичко това може да се формулира предположението, че Равненският манастир е бил замислен и заложен най-напред като книжовно и просветно средище, чиято дейност е трябвало да се ръководи от принцът-монах и бъдещ църковен глава Симеон, чието монашеско име всъщност и досега остава неизвестно. Реализацията на самия строеж, както сочи категорично датираният надпис, явно е била извършена едва след утвърждаването на Симеон на княжеския престол. Този факт изглежда се е отразил и върху парадната, полусветска планировка на вътрешната, централна част от манастира, който в редица отношения се доближава до обителите от типа на византийския "императорски дом", т.е. Манастир-княжеска резиденция²⁹. Преди това обаче Равненският манастир изглежда е трябвало да бъде реплика на манастира на патриарх Стефан в Константинополския квартал Деверон, за което донякъде говори и посвещението им на св. Георги. Ако тази наша хипотеза е вярна, излиза, че посвещението на манастирската църква е било проектирано още с нейното залагане, много преди освещаването през 897 г. Това от своя страна налага диренето на други причини за това посвещение. Една от възможностите в тази насока е например самият Симеон да е бил замонашен под името Георги, както по-късно руският княз Ярослав Мъдри е имал за кръщелно

същото име³⁰. По-реална е обаче другата възможност: изборът да е бил про-диктуван от наличието на по-стар езически или християнски култ на мястото, където е бил заложен строежът. Такъв по нашите земи е култът към тракийския Херос. Приемствеността между него и култът към св. Георги е засвидетелствана по нашите земи и изтъквана от авторитетни учени неведнъж³¹. Обръщаме внимание на тази възможност, тъй като в околността на манастира, само на 300-400 м от него се намират останките от старо тракийско скално светилище с жертвена площадка и ниши, вероятно за оброчни плочки, от които за съжаление не са се запазили никакви останки. Това на практика са и единствените материални следи, с които бихме могли да обясним появата на манастира на това отдалечено от големите градски центрове място.

Разцветът на манастира при Равна, преди всичко като книжовно и просветно средище се отнася към първия период от неговото съществуване, който в общи линии съвпада с годините от управлението на Симеон. Това се доказва от местонахождението на многобройния и разнообразен епиграфски материал на територията на манастира. Над 90 процента от него е съсредоточен при строежите от началния период на неговото изграждане: върху стените на църквата, дидаскалията и скриптория и останалите сгради от централния двор, първоначалната кухня и трапезария в южния двор, върху оградната стена с прилежащите ѝ съоръжения — порти и кули. Това археологическо наблюдение до голяма степен важи и за рисунките, които биха могли да се тълкуват като реплика на книжната илюстрация и други материали, свидетелстващи за книжовен труд в манастира. Заедно с това прави впечатление, че при по-късно появилите се строежи, възникнали след частични пожари и сериозни разрушения, камъни с надписи не се срещат в градежа им или пък са вторично употребени в тях. Тази картина създава определени възможности за установяване, макар и с приблизителност на горната хронологическа граница на основната част от епиграфския материал в Равненския манастир респективно на активната му дейност като книжовно-просветно средище от първостепенна важност.³² Изградената в хода на проучванията относителна и абсолютна хронология на живота в манастира, позволяват да отнасяме края на първия период от неговото развитие към края на третото десетилетие от X в. Голямото сътресение, което преживява манастира по това време, изглежда е било породено от вътрешнополитически събития, тъй като липсват данни за нашествия в североизточните предели на държавата. Разбира се, в тази насока не могат да се изключат и някои други причини за пожара и разрушенията в него, като например стихийен пожар или земетръс. Прави впечатление обаче, че следите от пожара и разрушенията се проследяват при всички сгради в манастира, включително и при оградната стена с нейните порти и кули, с изключение единствено на църквата. В основата на катастрофата, сполетяла манастира, според нас, лежат династичните борби около престола, непосредствено след смъртта на Симеон през 927 г. Печатите на Симеоновите синове Михаил и Йоан с официалния им престонаследнически титул обясняват до голяма степен по нов начин събитията около последователните бунтове на

Йоан през 928 и на Михаил през 930 г. срещу възцарилите се с помощта на своя вуйчо Георги Сурсувил трети син на Симеон — Петър.³³ Активните връзки на престолонаследника Михаил с Равненския манастир през второто десетилетие на X в. дават известни основания да се изгради хипотезата, че неговите обитатели са взели някакво участие в борбата на легитимните претенденти за трона против техния брат. Би могло дори да се допуска, че Михаил е бил замонашен приживе на баща си точно в Равненския манастир, ако се вземе предвид изтъкнатата по-горе връзка с Преславския двор и по-специално с принцове от владетелското семейство.³⁴ Известни опорни точки в тази насока предлага необичайното според нас местонахождение на печатите на Михаил в манастира. Те бяха открити извън очертанията на неговата ограда, в непосредствена близост до проучената през последния археологически сезон яма с отпадъчни материали. Това, както и пречупването на оловните ядра на всички намерени екземпляри, говори за насилственото им отделяне от документите, които несъмнено са съпровождали и изхвърлянето им като ненужни или дори компрометиращи в ямата за смет извън манастира. Ако тази наша логическа реконструкция е вярна, изводът за участието на манастира в несполучливите бунтове против цар Петър има своите конкретни основания. В полза на подобен извод говори и рязката промяна на характера на манастира след неговото възстановяване от пожара и разрушенията. От първостепенно книжовно и просветно средище, свързано тясно с царската фамилия в Преслав, манастирът се превръща в обикновена, макар и твърде голяма и икономически укрепнала обител. Отсъствието на многобройни надписи и рисунки-копия на книжни миниатюри върху стените на новопостроените сгради е показателно и сочи, че техните автори от предишните десетилетия, главно монаси-книжовници, са били преместени или пък сами са напуснали манастира, продължавайки своята дейност другаде.³⁵ Откритите в пластовете към сградите от това време писала са материално свидетелство за присъствието на грамотни хора или дори на продължаваща практика за обучение в писане върху покрита с восък дъска. От този период на развитие на манастира са и няколко прешлена за вретено с надраскани върху тях, предимно женски имена, може би предназначени за поклоннички на манастирската обител. Срещат се и отделни надписи върху камък, чиято графика и палеографски особености изобщо дават основания да се свързват с епиграфски паметници от средата на X в. Текстуално те също се различават от надписите от началото на X в., тъй като имат предимно битов или светски характер и не възпроизвеждат текстове от богослужбени и други книги.

Краят на този също цветущ период от живота и строителството в манастира настъпва с повторното му и пълно опожаряване и разрушаване, което, съдейки от ситуацията и характера на находките, е било предшествано от евакуация на неговите обитатели, разграбване на манастирската църква, съпроводено с натрошаване и разнасяне на мраморната ѝ архитектурна декорация навсякъде из манастира. В сградите общо взето са били оставени единствено голямо количество разнообразни по форма и украса керамични съдо-

ве, отделни малоценни предмети и много жито и зърнени култури в хамбарите и складовете. Характерът на разрушенията и мащабите на пожара сочат, че манастирът заедно с църквата са били унищожени от нашественици. В историческата ситуация около средата на X в. това нашествие би могло да се свърже преди всичко със слабо осветените в изворите походи на маджарите към Константинопол по време на Петровото царуване или пък с двата последователни похода на руския княз Светослав в североизточните части на българската държава през 968 — 971 г. Основание да изключваме като причина за повторното разрушаване на манастира нашествието на византийските войски начело с Йоан Цимисхий е не толкова фактът, че е разграбена и унищожена и неговата църква,³⁶ колкото данните за хронологията на живота през третия, последен период от развитието му.

След повторното опожаряване на Равненския манастир, той останал за известно време в руини и в очертанятия му се настанява цивилно население, което обитава изградени в дворовете жилища-полуземлянки. Независимо от това, за кратко време голяма част от сградите били възстановени и дори били изградени нови, някои от които лежат върху изоставените и засипани полуземлянки. Забележително е обаче това, че в най-горните културни слоеве не бяха намерени типичните за последната четвърт на X в. находки: византийски анонимни монети или пък оловни печати на представители на византийската администрация, установила се в българските земи и специално в подобни на Равненския манастир архитектурни ансамбли след 971 г. Този многократно проверяван факт ни дава основание да отнасяме пожара и последвалия го опит за възстановяване на комплекса преди покоряването на източнобългарските земи под византийска власт.

Окончателното замиране на живота в комплекса, който изглежда загубва постепенно строго религиозния си характер, следва да отнасяме най-късно към края на X или началото на XI в., откогато датират и най-късните археологически материали. По това време вероятно тук е построена малка църква-параклис, която ще да е обслужвала околното население, което именно запазило до XX в. спомена за селище и църква на това място, но не и за голям манастир от времето на българските владетели Симеон и Петър.³⁷

БЕЛЕЖКИ

¹ За резултатите от проучването на манастира вж. издаваните ежегодно резюмета на отчетите в изданието на АИМ "Археологически открития и разкопки" за периода 1979 — 1989 г. Вж. още: П. Георгиев — Манастирската църква при с. Равна, Провадийско — ИНМВ, XXI, 1985, 71-98; Историко-архитектурното значение на манастирската църква при с. Равна — ИАИ, XXXIX /под печат/; К. Попконстантинов. Двуетични надписи и абecedари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — ИНМВ, XX, 1984, 65-81; Книжовен и просветен център от IX-X век. — МПК, 1986, 2, 46-48.

² Чернев, Хр. Кратка история на село Черковна /Провадийско/. С., 1969, с. 12, 19-20.

³ Четене и превод по В. Бешевлиев. Гръцки надпис с дата от старобългарския манастир при с. Равна. — ИНМВ, XVIII, 1982, с. 118.

⁴ Срв. П. Георгиев. Манастирската..., 71-98; К. Попконстантинов. Двезични..., 65-81.

⁵ В. Бешевлиев. Пос. съч., с. 118; К. Попконстантинов. Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — Археология, 1986, 1, 8-19.

⁶ П. Георгиев. Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Ангелов /под печат/.

⁷ А. П. Лебедев. Церковная историография в главных ея представителях с IV до XX вв., I, изд. 2-ое. СПб., 1903, с. 11 сл., 31 сл. В. В. Вологов. Лекции по истории древней церкви, I. СПб., 1907, с. 93, 139 сл.

⁸ П. Георгиев. Пос. съч.

⁹ К. Попконстантинов. Храмове от X в., посветени на Богородица /по епиграфски данни/. — Доклад на V летен колоквиум по старобългаристика, август 1989 г. Вж. аналогичен доклад на автора в материалите на V Международен симпозиум "Търновска книжовна школа" от 1989 г. /под печат/.

¹⁰ Slovník jazyka staroslovenskeho. Československá akademie věd, II. Praha, 1973, p. 559; I. Sevcenko. An. Early tenth-century inscription from Galakrenai with eches from nonnos and the Palatine antiochy. — DDP, 41, 1987, 461-468.

¹¹ М. Salamon. Some notes on a inscription from medieval Silistra. — RESEE, 1971, 3, p. 487-496 и цит. там литература.

¹² А. Ч. Козаржевский. Учебник древнегреческого языка. М., 1975, с. 233.

¹³ К. Krumbacher. Ein lexikographischer Versuch. — Indogermanischen Forschungen, 25, 1909, 409-410.

¹⁴ П. Георгиев. Манастирската..., с. 81 сл.

¹⁵ Пак там, с. 88 сл.; Историко-архитектурното...

¹⁶ П. Георгиев. Новооткрит печат на княз Симеон. — МПК, 1986, 4, 13-15; Оловни печати от манастира при Равна. — ИНМВ, XXVI, 1990 /под печат/.

¹⁷ П. Георгиев. Манастирската..., с. 87 и цит. там литература.

¹⁸ В. Г. Брюсова. О времени освящения Новгородской Софии. — В: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 112.

¹⁹ Срв. например случаите с надписите от Теке Козлуджа /Избул/, Теке Караач, край Варна и др., в които се сочи патронът на храма, а не датата на църквата.

²⁰ История на България, 2. С., 1981, 282-283; Ив. Божилов. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон /894-896/. — ВИСб., 1971, 6, 20-33; Р. Georgiev. Au sujet de la localisation de la forterasse de Mundraga. — BHR, 1982, 3, 62-69.

²¹ В. Н. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. — В: Русская сре-

дновековна живопись. Статии и исследования. М., 1970, 66-79.

²² Ив. *Снегаров*. Старобългарският разказ "Чудо на св. Георги българина" като исторически извор. — ГДА "Св. Климент Охридски", IV, 1954-1955, 217-241.

²³ История на българската литература, 1. С., 1962, с. 147.

²⁴ В. Н. *Лазарев*. Пос. съч., с. 71 сл., 80.

²⁵ П. *Георгиев*. Ранносредновековни български бани VIII-X в. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1982, с. 21.

²⁶ R. *Janin*. La Geographie ecclesiastique de L'Empire byzantin. III. Les Eglises et les monastares de Constantinople. P., 1953, p. 81 sg.

²⁷ В. *Златарски*. История на българската държава през средните векове, I, 2. С., 1971, 282-283.

²⁸ П. *Георгиев*. За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България /886-893/. — В: Кирило-Методиевски студии 4. С., 1987, с. 291-303.

²⁹ Cf. R. *Guilland*. Etudes sur le Palais du Boukoleon. — BSI, XII, 1951, p. 210.

³⁰ В. Н. *Лазарев*. Пос. съч., с. 62, 80.

³¹ Cf. G. *Kazarow*. The Thracian Rider and Saint George. — Antiquity, 47, 1948, В. Н. *Залеская*. Символика античных образов в ранневизантийском искусстве. — В: Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XII вв. Л., 1983, с. 26.

³² По-подробно този въпрос е развит в нашия доклад на V Международен колоквиум по старобългаристика, София, 1989 г.

³³ П. *Георгиев*. Титлата на функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон /893-927/ Исторически преглед, 1991, 2, с. 5 и сл.

³⁴ Възможно е, според нас, замонашването на Михаил да е било планирано с оглед заемането на висок сан в църковната йерархия.

³⁵ Такава обител от времето на цар Петър е новооткритият манастир при с. Черноглавци, Шуменско. Непубликувани разкопки на Т. Балабанов и автора.

³⁶ Сведения в полза на това предлага Лъв Дякон. Срв. ГИБИ, V, с. 268.

³⁷ *Чернев*, Хр. Пос. съч., с. 12, 19-20.